

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ӨРКЕНИЕТТЕРІ: САНАЛУАНДЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ МӘДЕНИ ОРТАҚТЫҒЫ

§ 1-2. «Орталық Азия» ұғымының тарихи және географиялық негіздері

Бұгінгі сабакта:

- «Орталық Азия» ұғымы;
- «Орталық Азия» мен «Орта Азияның» арасындағы айырмашылықтар;
- «Орталық Азия» ұғымын анықтауда өзендер ағысының мәні;
- Орталық Азия климатының маңызды ерекшеліктері туралы білеміз.

Кілт сөздер:

- Орталық Азия
- Орта Азия
- саяси география
- физикалық география
- аймақ
- ішкі ағын аймағы
- далаландшафты
- құрғақ климат

«Орталық Азия» ұғымының саяси-географиялық мәні. Бұгінде «Орталық Азия» ұғымының тар және кең мағынасы бар. Тар мағынасында саяси-географиялық мәнге ие. Қазіргі кезеңде Орталық Азия саяси-географиялық аймақ ретінде бес мемлекетті: Қазақстан, Өзбекстан, Түрікменстан, Қыргызстан және Төжікстанды қамтиды. 1991 жылы КСРО ыдыраған соң, аталған мемлекеттер мен Ресейде «Орталық Азия» ұғымы қолданыла бастады.

Саясатта және бұқаралық ақпарат құралдарында Орталық Азияға кейде өзге де мемлекеттер мен аймақтарды қосады (kestені қараңдар).

**«Орталық Азия», «Орта Азия», «Түркістан» ұғымдарының өзара байланысы.
«Ішкі Азия»**

Ұғым	Неміс, орыс, кеңес, бірқатар ресейлік география және тарих ғылымында	Ағылшын-америкалық география мен тарих ғылымында	Заманауи саяси география	Заманауи физикалық география мен тарих ғылымы
1	2	3	4	5
Орталық Азия	Монголия мен Солтүстік-Батыс Қытай, Тибет таулы өлкесі кіреді	Қазақстан, Өзбекстан, Түрікменстан, Қыргызстан, Төжікстан, Ауғанстан	Қазақстан, Өзбекстан, Түрікменстан, Қыргызстан	Қазақстан, Өзбекстан, Түрікменстан, Қыргызстан, Төжікстан, Монголия,

Жалгасы

1	2	3	4	5
	Шығыста Үлкен Хинган қыратына дейін созылады		Тәжікстан, кейде Ауғанстан, Пәкістан, Батыс Қытай (Синьцзян)	Солтүстік-Батыс Қытай, Солтүстік Ауғанстан, Солтүстік-Шығыс Иран, Поволжье, Орал маңы, Оңтүстік Сібір
Орта Азия	Батысында Каспий мен шығысында Қытайдың, солтүстігінде қазақ даласы мен оңтүстігінде Ауғанстан және Иранның аралығы	Ұғым қолда- нылмайды	Ұғым қол- данылмайды	Ұғымды кеңес мектебінің бір- қатар географта- ры мен тарихши- лары қолданады
Түркістан	Батысында Каспий мен шығысында Гоби шөлінің, солтүстігінде қазақ даласы мен оңтүс- тігіндегі Гинду- куш қыратының аралығындағы облыс	Батысында Каспий мен шығысында Гоби шөлінің, солтүстігінде қазақ даласы мен оңтус- тігіндегі Гиндукуш қыратының аралығындағы облыс	Ұғым кей жағдайда қолданы- лады	Ұғым кей жағдайда қолда- нылады
Ішкі Азия	Ұғым қолда- нылмайды	Монголия мен Солтүстік- Батыс Қытай, Тибет таулы өлкесі қосы- лады	Ұғым қолда- нылмайды	Ұғым кей жағдайда қолда- нылады

Назар аударыңдар! Қазіргі саясигеографияда Орталық Азияға Қазақстан, Өзбекстан, Түрікменстан, Қырғызстан және Тәжікстан кіреді.

Орта Азия, Түркістан және Дала өлкесі. Бұғандегі Орталық Азия ата-
лып отырған аймаққа қатысты КСРО кезеңінде «Қазақстан және Орта
Азия» деген ұғым қолданылды. Қазақстан «Орта Азияға» енген жоқ,
әйткені ол жеке экономикалық аймақ болды.

Ресей империясы кезінде «Орта Азия» ұғымы Қазақстан мен Ау-
ғанстан арасындағы барлық далалы жерді қамтыды. Сондай-ақ оған

Қазақстан мен Орталық Азия картасы

Оңтүстік және Оңтүстік-Шығыс Қазақстан аумағы да қосылды. «Орта Азия» ұғымы «Түркістан» ұғымымен қатар қолданылды. Сол себепті Ресей империясының Орта Азиядағы иеліктері «Түркістан өлкесі» деп аталды. Сол тұста Қазақстан өлкесі батыстағы Орал мен Торғай облыстары (1881 жылға дейін Орынбор генерал-губернаторлығына енді) мен шығыстағы «Дала өлкесі» – Дала генерал-губернаторлығына бөлінді, яғни «Түркістан өлкесіне» енбеді. «Дала генерал-губернаторлығы» атауының өзі өкімшілік бөлініс негізінде физикалық-географиялық қағидат жатқанын көрсетеді.

«Орталық Азия» ұғымының физикалық-географиялық мағынасы. «Орталық Азия» (немесе «Орталық Еуразия») ұғымының кең ауқымдағы физикалық-географиялық мағынасы Қазақстан мен өзге де ортаазиялық мемлекеттердің, сонымен қатар Монголия, Солтүстік-Батыс Қытай, Ауғанстан, Солтүстік-Шығыс Иран, Поволжье, Орал және Оңтүстік Сібір аумактарын қамтиды. Осылайша оның саяси-географиялық ұғымына қарағанда, өлдекайда ауқымы кең болды.

Орталық Азияны ішкі ағынды және ағынсыз өзен-көл алаптарын біріктірген Еуразияның орталығындағы көлемді аймақ ретінде тануына оның физикалық-географиялық анықтамасы негіз болды. Ішкі ағынды

өзендер деп өлемдік мұхитқа құймайтын өзендерді айтады. Олардың қатарына Жайық, Ембі, Сырдария, Әмудария, Шу, Іле өзендері жатады. Ішкі ағынды өзендер, негізінен, таудан басталып, даладан өтіп, көлдерге құйылады немесе құмға сіңіп кетеді.

Назар аударыңдар! Физикалық географияда «Орталық Азия» – Еуразияның ішкі ағынды алабынажататын түкпірдегі орталық ауданы.

Ұғым тарихы. «Орталық Азия» ұғымын алғаш рет XIX ғасырдың ортасында неміс зерттеушілері Карл Риттер мен Александр фон Гумбольдт кеңінен қолданды. Риттер Орталық Азияны Еуразияның «ішкі биік аудандары» деп атап, ондағы түбектер мен ойпаттарды бөлек қарастырды. Ал Гумбольдт Алтайдан оңтүстікке және Памирден шығысқа қарайғы (Қазақстанның шығысындағы Орталық Азия аймағын) аумақты атады. Басқа неміс географы Ф. фон Рихтгофен Орталық Азияны ішкі ағынды өзендер алабымен анықтауды енгізді. Алайда бұл аймаққа Қаспий мен Арал теңізін қоспады. Бұл теңіздерді өлемдік мұхитпен байланысқан ежелгі теңіздердің бір бөлігі деп санады.

Орталық Азия аумағы (заманауи саяси-географиялық мағынасы) XIX ғасырдағы неміс географтарының көрсеткендеріне мүлде сәйкес келмейді. Бұл ұғым алғашында неміс, кейін орыс және Кеңес ғылымина тек Монголия, Солтүстік және Батыс Қытай мен Тибетке қатысты қолданылды. Ал Орталық Азияның оңтүстік-батысындағы аймақ *Orta Азия* деп аталды.

Бұл оқулықта «Орталық Азия» ұғымы кең мағынада қолданылады. Ол мынадай жағдайлармен байланысты:

- мемлекеттер арасындағы қазіргі шегаралар кейін белгіленді;
- бұрынғы Орталық Азия өркениеті қазіргі Орталық Азия мемлекеттерінің ауқымынан да кең аумақты қамтиды;
- Орталық Азияның батыс бөлігінің тарихы оның шығыс бөлігінің тарихымен сабактас;
- Орталық Азияның жалпы тарихымен таныспай, Қазақстан тарихының жекелеген кезеңдерін білу мүмкін емес.

Орталық Азияның табиғаты мен климаты. Орталық Азияның табиғаты алуан түрлі. Ол тік беткейлі, терең шатқалды биік таулардан, ыстық өрі құрғақ шөлді аймақтан тұрады. Таулар тізбегі бірбірінен жазықтар мен ойпаттар арқылы

Іле Алатауы

Қазақстан мен Қырғызстан аумағымен
ағатын Шу өзені

бөлінген. Таулар аймақтың климатын қалыптастыруды маңызды рөл атқарады және ағынсыз өрі ағынды алаптар арасын табиғи бөлуші болып табылады. Орталық Азия өзендерінің басым бөлігі өз бастауларын таулардан алады. Таулардан сарқырап аққан су жазықтарға жеткенде баяу ағады да, үлкен өзендерге қосылады (Жайық, Ембі, Өмудария, Сырдария, Іле, Нұра) немесе құмға сіңіп, сортаңды жер, шағын көл мен батпақты аймақтарға айналады (Торғай, Шу, Сарысу). Шөл далада өзеннің ескі су арналарын көп кездестіруге болады. Орталық Азияның кең даласында Каспий секілді үлкен теңіз бен шағын көлемдегі мындаған көл бар. Орталық Азия орманды далалы, далалы, жартылай шөлейт, сондай-ақ құмды, тастақты шөл және таулы болып келеді. Орталық Азияның үстіртті және аласа таулы массивтеріне, көбінесе далалы ландшафт тиесілі. Ал Тұран ойпатында, жазықтарда, Орталық Азияның тауаралық ойпандарында Қарақұм, Қызылқұм секілді үлкен құмды шөлдер болса, Қазақстан аумағында Нарын құмы, Қарақұм, Үлкен және Кіші Борсық, Бетпақдала, Мойынқұм орналасқан. Орманды дала мен жазық далада дәнді өсімдіктер мен алуан түрлі шөптер өседі. Ал жартылай шөлде астық тұқымдас өсімдіктер мен жусан, шөл далада аптаң ыстық пен құрғақшылыққа төзімді өсімдіктер өседі. Қазақстан аумағы, негізінен, Каспийдің шығысындағы ойпattan басталып, Алтайға дейін созылған жазық далалы болып келеді.

Назар аударындар! Жазық дала Қазақстанның тарихында маңызды рөл атқарды. Әйткені дәлосы дала аймағында қошпелілер өркениеті қалыптасты. Қазақтардың қошпелі мәдениеті оның құрамдас бөлігі болып саналады.

Орталық Азияның климаты ауа температурасының күндік немесе жылдық ауытқуы айтарлықтай болып келетін шұғыл континенталды немесе континенталды сипатқа ие. Климаты – құрғақ (қуаң). Ауаның құрғақтығы солтүстіктен оңтүстікке және таудан жазыққа қарай жауын-шашынның мөлшері азаятын атмосфераға байланысты.

Назар аударындар! Орталық Азияның құрғақ климаты оның тарихында маңызды рөл атқарды, себебі дәлосы фактор қошпелі өркениеттің пайда болуына әсер етті.

Қорытынды. Саяси география тұрғысынан қаастырғанда, Орталық Азияға бес посткөңестік ел (Қазақстан, Өзбекстан, Түрікменстан,

Ұлы Даңа

Қырғызстан, Тәжікстан) кіреді. Ал физикалық география тұрғысынан алып қарағанда, Еуразияның ішкі ағынды (өзендер ағыны) аймағы болып табылады. Орталық Азияның сипатын алуан түрлі далалы, шөлді және таулы ландшафтылар құрайды және шұғыл континенталды құрғақ климат тән болып келеді.

Өз білімдерінді тексеріндер.

1. Орталық Азияның физикалық географиясының негізін анықтауда қандай белгілер бар?
2. 1-кестемен жұмыс.

Кеңес ғылымында қай аймақ «Орталық Азия» деп аталды? Қазіргі саясатта және саяси географияда «Орталық Азия» деп қай аймақ аталады? *Орта Азия* мен *Түркістан* ұғымдары бір-біріне сөйкес келе ме? Қалай ойлайсындар, қай тарихи өңір «Шығыс Түркістан» деп аталды?

Картамен жұмыс.

1. Картага қарап сұрақтарға жауап беріндер. Неліктен Қазақстанның көп бөлігі мен Монголия және Ауғанстан шартты түрде (физикалық-географиялық көзқарас тұрғысынан) Орталық Азия құрамына енбейді?
2. Орталық Азияның физикалық картасынан осы параграфта көрсетілген ойпаттар мен тау қыраттарын, өзен-көлдерді, Орталық Азияның шөлдерін көрсетіңдер.

Өлкетану бойынша тапсырмалар.

1. Сендер тұратын облыста (қала маңында) қандай таулар, өзен-көлдер бар? Бұл өзендер қандай алапқа жатады?
2. Өздерің тұратын жердің климаты туралы айтып беріндер. Қыс пен жаз қаншалықты ұзаққа созылады? Жауын-шашын көп түсे ме?

Күрделі тапсырмалар.

1. Шыңғыс ханның империясы дөуірінде Қазақстанның батыс, орталық және солтүстік өңірлері Жошы ұлысына, ал оңтүстік және оңтүстік-шығысы Шағатай

ұлысына қарады. Ресей империясының бөлінісі де осыған үқсас болды: батыс, орталық және шығыс аудандар өкімшілік жағынан оңтүстік және оңтүстік-шығыстан бөлек болды. Мұндай сөйкестіктің себебі неде?

2. Қазіргі кездегі саяси шегара бөлінісінің негізінде қандай қағидаттық жағдайлар бар? Қазақстанның біртұтас саяси-географиялық бейнесін қалыптастыруға не себеп болды?

§ 3. Орталық Азияның дәстүрлі өркениеттерін зерттеу тарихы

Бұгінгі сабакта:

- дәстүрлі өркениетті;
- дәстүрлі өркениетті зерттеудің күрделілігін;
- Орталық Азияның ежелгі өркениетін зерттеудегі жағдайлардың қындылығын;
- ежелгі өркениетті зерттеудегі отандық археологиялық рөлін қарастырамыз.

Кілт сөздер:

- дәстүрлі өркениет
- дәстүрлі мәдениет
- дәстүр
- дәстүрдің дәріптелуі
- материалдық мәдениет
- рухани мәдениет
- жазба дерек
- археология
- көшпелілік

«Дәстүрлі өркениет» ұғымы. Ертедегі ежелгі дәуірлік, ежелгі шығыстық, ортағасырлық өркениеттер *дәстүрлі* деп аталады. Олар индустріалдық¹ дәуірге дейін ежелгі және ортағасырларда болды. Олардың мынадай белгілері бар:

- бірсаңдылық: мәдени тәжірибелін (дәстүрдің) тұрақты түрде қайталануы және ата-бабалар өмір салтының ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отыруы;
- дәстүрдің дәріптелуі (дәстүр қасиетті саналады, оны ешқандай жағдайда бұзуға болмайды);
- адам мен табиғаттың тығыз байланысы және табиғат жағдайларына тәуелділік;
- адамның өз әлеуметтік тобымен тығыз байланысы (қауыммен, этносмен, қоғамдық ортасымен), қоғамдық және жеке өміріндегі бөлінбеушілік;
- діни немесе діни-мифологиялық сана.

Дәстүрлі өркениет дәстүрлі (аграрлы, индустріалдықа дейінгі) қоғамға сай болады. Оларға *дәстүрлі мәдениет* тән.

Жоғарыда айтылған белгілердің барлығы кездесетін көшпелілер өркениеті де дәстүрлі болып табылады.

Назар аударыңдар! Дәстүрлі өркениет – бабалардың мәдени тәжірибелері мен өмір салтын қайталанаған негізделген өркениет. Оның белгілеріне табиғатпен тығыз байланыс, адамның әлеуметтіктоппен қатаң қарым-қатынасы, дәстүрдің дәріптелуі, діни санажатады.

Дәстүрлі мәдениет пен өркениетті зерттеудің қындықтары. Ежелгі дәстүрлі мәдениетті зерттеу оңай емес. Мәдениеттің өз жазуы болмаса

¹ Формациялық теорияда капиталистікке дейін.

тіптен қыынға соғады. Қазіргі заманда дәстүрлі мәдениетті өлеуметтік топтармен араласа отырып бақылайды. Мұндай зерттеу өдісі «қосылып бақылау» өдісі деп аталады. Осыдан екі немесе үш мың жыл бұрын өмір сүрген, алғашқы қауымдық қоғамның күнделікті өлеуметтік өмірін «қосылып бақылау» өдісімен зерттейтіндей мүмкіндік жоқ. Сондықтан ертедегі дәстүрлі мәдениет археологиялық деректер мен өзге де тарих салаларының (нумизматика, эпиграфика, антропология т.б.) мәліметтерін жазба деректермен салыстыру негізінде зерттеледі. Археологияның көмегімен техника мен технологиядағы, адамдар пайдаланған материалдық мәдениеттегі өзгерістерді бақылай алады. Палеантропология көмегімен ежелгі адамның сыртқы келбетін анықтауға болады. Ал жазуы болмаған қоғамның рухани мәдениетін айқындауда тек болжамдар жасап, гипотеза құруға тұра келеді.

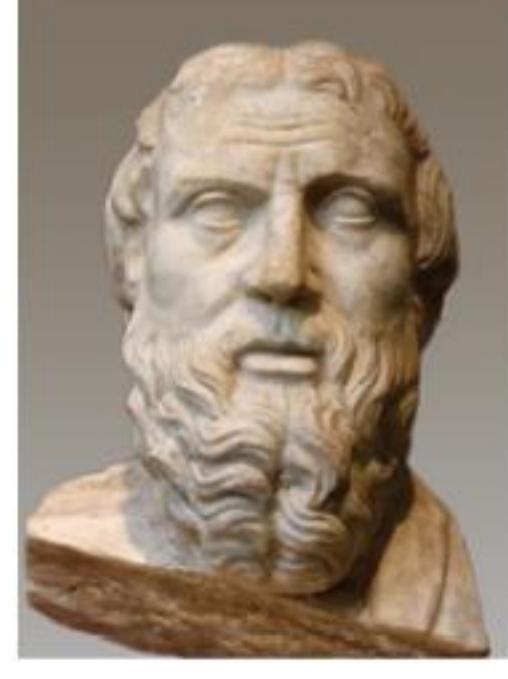
Назар аударыңдар! Материалдық мәдениет – баспана, киім-кешек, сәндік және тұрмыстық бұйымдар, қару-жарақ және т.б. Рухани мәдениет – білім, идея, діни ұстаным, адамгершілік құндылықтар, дәстүрлер.

Егер өзінен кейін жазба деректер қалдырmasa, ежелгі халықтың қандай тілде сөйлегенін анықтау қын. Осыған байланысты ежелгі тарих мәселелері туралы түрлі пікірлер туындала, қорытынды жасауда гипотезаға жол беріледі.

Орталық Азияның ертедегі дәстүрлі өркениет тарихы туралы жазба деректері. Орталық Азияның ежелгі тарихы жазба деректерде дәл және нақты көрсетілмеген. Бұл деректердің басым көпшілігі б.з.б. I ғасырдың екінші жартысына – б.з. I ғасырының бірінші жартысына жатады.

Антикалық деректер. Фылымда бұл туралы жақсы белгілі, бірақ олардың деректері нақты емес. Өйткені ертедегі грек және римдік авторлар ауызша хабарлар мен дәлелсіз дереккөздерден жазған. Геродоттың «Тарихында» Ұлы Кирдің Орталық Азияға жасаған соңғы жорығы туралы баяндалады. Геродоттың скифтер мен сактар туралы этнографиялық хабарларының да маңызы жоғары. Орталық Азия туралы мәліметтер ежелгі грек және рим тарихшыларының жазбаларында кездеседі. Страбонның «География» (XI кітабында), Үлкен Плинидің «Жаратылыстану тарихы», Птолемейдің «География» еңбектерінде Александр Македонскийдің жорықтары туралы жазылған. Рим тарихшысы Аммиан Марцеллин ғұндардың Еуропаға жорықтары туралы баяндайды.

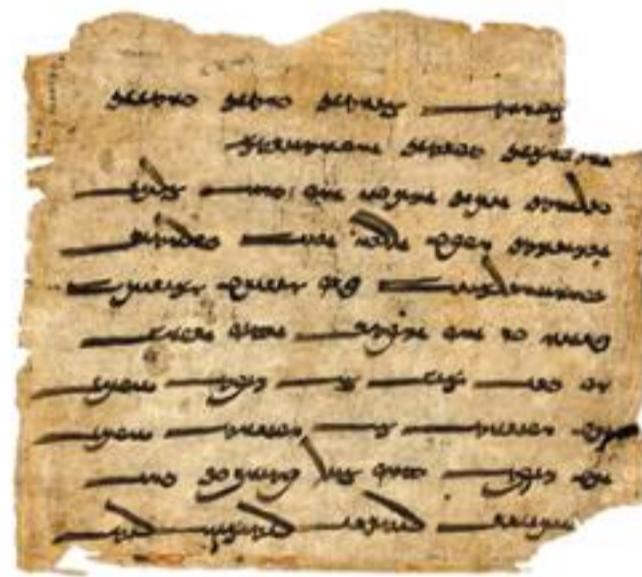
Қытайлық деректер антикалыққа қарағанда Орталық Азияның ежелгі тарихы туралы маңызды да нақты деректер береді. Бұл деректер б.з.б. II

Геродот – көне грек тарихшысы

Қытайдағы Хань өулетінің тарихшысы Сымы Цян

Авеста

бар. I Дарий патшаның (б.з.б. 522–486 жж.) беҳистундық жазбаларында Орталық Азия халықтарының парсыларға қарсы көтерілісі, олардың далалық көшпелілер мен парсы империясы арасындағы қатынастары айтылады.

Түркілер деректері тек орта ғасырлардың алғашқы кезеңінде пайда болды. Көшпелі түркілер ирандық соғылардың жазуын пайдаланып, соның негізінде¹ өздерінің жазуларын қалыптастырыған. Бұл жазбаны ежелгі түркілік руна² немесе Орхон-Енисей³ жазуы деп атайды. Ол сол уақытта бүкіл түрік диалектілеріне ортақ түркілік әдеби тіл қызметін атқарды. Бұл жазу таңбалары тасқа қашалып, ағашқа ойып түсірілді. Түркілердің руналық ескерткіштері б.з. I мыңжылдығында өмір сүрген ежелгі түркі мемлекеті тарихы туралы аса құнды жазба дерек болып табылады. Онда құлпытастар, ескерткіш жазбалар, діни мәтіндер, зандық құжаттар және т.б. бар. Аса ірі жазбалар Екінші Шығыс Түрік және Ұйғыр қағанаттарының көрнекті қайраткерлерінің құрметіне арналған.

¹ Үнді жазуы кхароштхи мен ежелгі түркі-монгол таңбалары арасында байланыстар болуы да мүмкін.

² Бұл атау ежелгі түркі жазбалары мен ежелгі скандинавиялық руналық таңбалар арасындағы ұқсастықтан шыққан.

³ Осы жазбаның алғашқы ескерткіші табылған орны бойынша.

ғасырда Чжан Цяньның Ферғана, Жетісу, Қаңзыңыз және Бактрияға сапар жасаған уақытынан белгілі бола бастады. Оның «Батыс елдері» туралы деректері б.з.б. II ғасырдың соны мен б.з.б. I ғасырдың басында өмір сүрген Сымы Цянның «Тарихи жазбаларының» (Ши-цзи) 123-тарауының негізгі мәтіндерін құрайды. Бірнеше ғасыр қытайлар мен көшпелі ғұндар арасында өзара тартысты құрес жүріп отырған. Сондықтан Қытай жазбаларында ғұндар, олардың көршілерінің өмір салттары мен саяси құрылымдары туралы көптеген мәлімет кездеседі.

Ирандық деректерге зороастризмнің қасиетті кітабы Авеста, ежелгі парсының сына жазуы, эпиграфика жатады. Авестада «Арийлер мемлекетін» толық сипаттаған «географиялық тарау» бар. Авестаның ежелгі мәтіндерінде (б.з.б. II мыңжылдықта пайда болған) қола дәуіріндегі ортаазиялық жауынгерлер мен малышлардың өмір салты және рухани мәдениеті жөнінде көптеген мәлімет

1893 жылы В.Томсен ежелгі түркі қолжазбаларының құпиясын ашты, кейін В.В.Радлов алғашқы аудармасын жасады. Қазіргі кезде осындай 255 руналық ескерткіш белгілі. Бұл жәдігерлер Қазақстанның Мәдениет және ақпарат министрлігі Тіл комитетінің қорына енгізілген.

Ал археологиялық қазбалар кезінде табылған жекелеген заттардан неғұрлым ертеректегі жазбалар кездеседі.

Назар аударыңдар! Орталық Азияның ертедегі дәстүрлі өркениеті туралы жазба деректердің негізгі топтары: антикалық, ирандық, ежелгі қытайлық, ежелгі түркілік болып бөлінеді.

Қазақстанды археологиялық зерттеу тарихы. Қазақстандағы археологиялық қазба жұмыстары 1826 жылы В.В.Радловтың Алтайдағы мұздықтарға айналған қорғандарға қазба жұмысын жүргізуімен басталды. Н.Н.Пантусов бірінші болып тастарға қашалған ежелгі кескіндер (петроглифтер) туралы жазып, оларды суретке түсірді. Ал 1889 жылы Жетісудағы үш қорғанға қазба жұмысын жүргізді. 1893–1894 жылдары В.В.Бартольд Шу, Талас және Іле алқаптарындағы ескерткіштерді зерттеді. XX ғасырдың басында Қазақстандағы ескерткіштерді зерттеуге Орынбор мұрағат комиссиясы қосылды.

1920–1930 жылдардағы археологиялық зерттеулер қола дәуірімен байланысты. Тек Ақтөбе облысының өзінде 500-ден астам қоныс пен қорған зерттелді. Таспен қаланған және «мұртты» қорғандар зерттеліп, Бесоба қорымына қазба жұмыстарын жүргізді. Қ.И.Сәтбаев Сарыарқаның ежелгі ескерткіштерін зерттеуде өрі ежелгі кен істері мен мыс қорыту өндірісін анықтауда аса маңызды рөл атқарды. Тараз қалашығын анықтауда үлкен жұмыстар жүргізді.

1946 жылы Қазақстан Фылым академиясының құрылуына байланысты республикадағы археологиялық жұмыстарды Ш.Үәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институты атқарды. Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясына (ОҚАЭ) Ә.Марғұлан жетекшілік етті. Экспедиция Сарыарқадағы неолит пен энеолит дәуіріндегі мекендер, қола дәуіріндегі қоныстар мен қорғандар, сактардың және түркі заманындағы жер-

Түркілердің руна жазуы

Ә.Марғұлан

М.Қадырбаев

леу орындары мен орта ғасырлардағы қалаларды зерттеді.

1954 жылы Іле археологиялық экспедициясы өз жұмысын бастады. Оған белгілі ғалым К.Ақышев жетекшілік етті. Бұл экспедиция сақ және үйсін дәуіріне тиесілі тас қорғандарды, Бесшатыр «патша қорғанын», Тамғалы шатқалындағы петроглифтерді ашты. Ал 1969 жылы Есік қорғанынан «Алтын адамның» табылуы аса маңызды оқиға болды. Алтын өшекейлер, баскиімдер, киімдер, қару-жарак, қыш бұйымдар мен табылған ыдыстардағы жазуды зерттеу сақтардың тіршілігі, олардың мәдениеті

мен мифологиясы туралы түсінікті өзгерту. Алтын адамның табылуы өлемдік ғылымда үлкен жаңалық болды.

1970 жылы М.Қадырбаев петроглифтерге зерттеу жұмыстарын жүргізді. 1970–1980 жылдары орта ғасырлардағы қалаларға (Отыра, Қостөбе, Түркістан т.б.) қазба жұмыстары жүргізілді. Қазақстанның далалы аймақтарында жаңалықтар ашылып, ғылымға энеолиттік Ботай мәдениеті мен Терсек мәдениеті енгізілді.

Назар аударындар! Археологиялық мәдениет – бір аумақ пен дәуірдегі ортақ ұқсастықтары бар материалдық ескерткіштер жиынтығы.

Ресей аумағындағы Оңтүстік Оралда Арқайым мен Сынтасты мәдениетімен сабактас ерекше ескерткіштердің ашылуынан кейін, қола дәуірі мәдениетін зерттеуге жол ашылды. Орталық Қазақстанда андрондық қорғандар мен қоныстар зерттелді.

Қазақстан тәуелсіздік алған кезеңнен кейін де археологиялық зерттеу жұмыстары жүйелі жүргізілуде. Қазақстан малшаруашылығы алғаш дамыған аймақтардың бірі болғанын жаңа зерттеулер дәлелдей түсude. 1980 жылы В.Ф.Зайберт энеолиттік Ботай мәдениетін зерттеп, осы жерде алғаш жылқының қолға үйретілгенін дәлелдеді. Іле Алатауының далалы аймағы мен тау бөктерінде сақтардың отырықшылық қоныстарының табылуы маңызды жаңалықтардың қатарында болды (К.Байпақов). Бұл сақтардың жартылай отырықшылықта өмір сүріп, тұрақты мекен салғанын және егіншілікті білгенін көрсетті. Жетісудың таулы аудандарында Қөлсай археологиялық мәдениетіне жататын ертедегі сақтардың ескерткіштері зерттелді. Алтайдың қазақстандық бөлігіндегі Берел қорғандарын қазу жұмыстары жүргізілуде. Ол жерден де ерекше жәдігерлер табылды. Қазақстандық петроглифтерді зерттеу жұмыстары жалғасуда. 2004 жылы Тамғалы ЮНЕСКО-ның Дүниежүзілік мәдени мұраларының тізіміне енді.

Тамгалы (Таңбалы) – Жетісудың ең көне және танымал петроглифтерінің бірі

Орталық Азияның ертедегі дәстүрлі мәдениетін зерттеуде номадистика мен этнографияның рөлі. Орталық Азияның дәстүрлі мәдениетін зерттеуде номадистика (көшпеліліктану) – көшпелі малшаруашылығының бағыты мен көшпелі қоғамның барлық қырын зерттейтін кешенді ғылымның маңызы зор. Бұл – XX ғасырдың ортасынан дами бастаған ғылымның жаңа бағыты. Алғашқы уақытта номадистика қазіргі замандағы көшпелі қоғамның этнографиялық жазбаларын зерттеумен ғана айналысты. Ал Ежелгі және орта ғасырлардағы көшпелілер империясының өткен тарихымен тек тарихшылар ғана айналысты. Кейіннен көшпелілердің бұрынғы тарихын зерттеген тарихи-этнографиялық зерттеулер пайда болды. Ауқымды тақырыптарды зерттей бастаған номадистика жеке кешенді ғылым саласына айналды.

Қазіргі уақытта онымен тек этнографтар ғана емес, тұластай көшпелілер өркениетін зерттеп жүрген тарихшылар мен археологтер да айналысада. Қазақтардың көшпелі өркениеті туралы тарихи-этнографиялық еңбектердің ішінен С.Зимановтың «Қазақтардың XIX ғасырдың бірінші жартысындағы қоғамдық құрылышы», В.Ф.Шахматовтың «Қазақтың жайылымды-көшпелі қоғамы», С.Толыбековтің «XVII–XX ғасырлардың басындағы қазақтардың көшпелі қоғамы», Д.Кішібековтің «Көшпелі қоғам: шығуы, дамуы, құлдырауы», Н.Масановтың «Қазақтардың көшпелі өркениеті» еңбектерін айтуда болады. Қазіргі замандағы көшпелілердің этнографиялық өмірін бақылау көшпелілер қауымының өткен тарихын білуге жәрдем береді.

Қорытынды. Откеннің дәстүрлі мәдениеті мен өркениетін, оның ішінде көшпелілердің өркениетін зерттеу жазба дереккөздері мен археологиялық деректерге негізделеді. Олар антропологиялық және этнографиялық материалдармен, тарихи қосалқы пәндердің деректерімен толықтырылады. Қазақстандық археология ғылымы ежелгі өлемді зерттеу ісінде үлкен жетістіктерге қол жеткізді; Қазақстан аумағында көптеген археологиялық ескерткіштер табылып, зерттеулер жүргізілді. Көшпелілердің бұрынғы өркениетін тануда номадистика саласындағы зерттеулер маңызды рөл атқарды.

Өз білімдерінді тексеріндер.

1. Қандай өркениет дәстүрлі деп аталады?
2. Орталық Азияның ертедегі дәстүрлі өркениетінің тарихы туралы жазба деректердің негізгі топтарын атап көрсетіңдер.
3. 1969 жылы Есік қорғанындағы қазба жұмыстары кезінде қандай маңызды археологиялық жаңалық ашылды?
4. Неліктен қазіргі замандағы көшпелілердің этнографиялық өмірін бақылау бұрынғы көшпелілер өмірін тануға көмектеседі?

Картамен жұмыс.

Қазақстанның археологиялық ескерткіштері картасын қараңдар. Картадан осы параграфта көрсетілген: а) қола дөүірінің ескерткіштерін; ә) Есік қорғанын; б) Оңтүстік Қазақстанның ежелгі қалаларын табыңдар.

Өлкетану бойынша тапсырма.

Сендер тұратын өлкеде қандай археологиялық ескерткіштер бар? Бұл ескерткіштер қай дөуірге жатады?

Күрделі тапсырмалар.

1. Хрестоматиядағы Геродоттың скифтер мен сактар туралы жазбалары мен қытайдың ғұндар туралы жазылған жылнамаларын салыстырып, қай дерек нақты ақпарат беретінін анықтаңдар.
2. Хрестоматиядағы Авестадан «Митра» гимнін оқыңдар. Неге Авеста Орталық Азияның ертедегі малшыларының материалдық және рухани мәдениетінің қайнар көзі болып саналады?

§ 4. Орталық Азияда өркениеттің пайда болу факторлары

Бұғынғі сабакта:

- неолиттік тәңкөріс;
- Орталық Азиядағы отырықшы-егіншілік өркениеттің қалыптасуы;
- көшпелілер өркениеті пайда болуының алғышарттары;
- Дала өлкесінің қуандануы және оның салдары туралы білеміз.

Орталық Азия – Еуразияның кең даласында мындаған жылдар бойы үстемдік еткен көшпелілер өркениетінің бесігі. Бұл өркениеттің тағы бір атауы – «Дала өркениеті» немесе «Ұлы Дала өркениеті». Біздің кең-байтак даламызда жылқы алғаш қолға үйретіліп, көшпелі